

УДК 94(477.54/.62)“19/20”:631.3

М.А. Трубчанінов

**РАДЯНСЬКА ТА ПОСТРАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ВИРОБНИЦТВА
ЗЕМЛЕРОБСЬКОЇ ТЕХНІКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ**

В статті проаналізовані радянські та пострадянські наукові дослідження, присвячені історії виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Критично переосмислюються накопичені в українській та російській історіографії фактичні матеріали, висновки та узагальнення. Визначені основні напрямки подальшого дослідження важливої для сучасної історії наукової проблеми.

Ключові слова: радянська та пострадянська історіографія, землеробська техніка, сільсько-господарське машинобудування, матеріально-технічна база.

В статье анализируются научные исследования советского и постсоветского периода, посвященные истории производства земледельческой техники в Российской империи во второй половине ХІХ - начала ХХ века. Критически переосмысливаются накопленные в украинской и российской историографии фактические материалы, выводы и обобщения. Определяются основные направления дальнейшего исследования важной для современной истории научной проблемы.

Ключевые слова: советская и постсоветская историография, земледельческая техника, сельскохозяйственное машиностроение, материально-техническая база.

The article analyzes the research of Soviet and post-Soviet period, on the history of the production of agricultural equipment in the Russian Empire in the second half of ХІХ - early ХХ century. Critical rethinking accumulated in Ukrainian and Russian historiography the actual materials, the conclusions and generalizations. Defines the main directions of further research essential to the modern history of scientific problems.

Key words: *Soviet and post-Soviet historiography, agricultural machinery, agricultural mechanical engineering, material-technical base.*

Постановка⁵²**проблеми** визначається тим, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. важливою умовою організації в Російській імперії ефективного сільськогосподарського виробництва була оптимальна організація виробництва землеробської техніки. Вона була основою матеріально-технічної бази поміщицьких і селянських господарств й визначала розвиток сільськогосподарського виробництва. Процеси пов'язані з виробництвом, вдосконаленням, та використанням сільськогосподарському реманенту мали багатовікову історію, довгий час посідали помітне місце в матеріальній культурі сільського населення. Історія землеробських знарядь та техніки традиційно займали особливе місце в багатьох історичних дослідженнях. Наукове вивчення історії виробництва землеробської техніки в Російській імперії протягом другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє значно збагатити загальну історію України та Росії.

Аналіз актуальних досліджень. Серед радянських та пострадянських робіт, присвячених окремим історіографічним аспектам виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст., варто особливо відзначити монографії та статті В.Ф. Горленко, І.Д. Бойко, О.С. Куницький [7], К.І. Дебу [8], А.А.Зворікин, М.І.Осьмова, В.И.Чернишев, С.В.Шухардин [12], М.М. Коваленко [14], Ю.А. Краснов [16], П.І. Лященко [17], Л.Г. Мельник [18], П.А. Хромов [29; 30] та багатьох інших дослідників. Їх роботи дозволяють визначити основні напрями історіографічного вивчення історії виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст., визначити основні пропозиції та рекомендації відносно подальшого дослідження наукової проблеми.

Мета статті. В статті ставиться завдання проаналізовані радянській та пострадянські наукові дослідження присвячені історії виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст., критично переглянути накопичені в українській та російській історіографії фактичні матеріали, висновки та узагальнення, визначити основні напрями подальшого дослідження важливої для сучасної історії наукової проблеми.

Виклад основного матеріалу. Проблема, яка нами вивчається займала помітне місце в українській та російській науковій літературі, що побачила світ протягом 1917 – 2012 років. Історіографія кожного періоду відображала всі харак-

терні для нього особливості історичного розвитку. Радянський період розвитку наукової думки з історії виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст., який тривав з 1917 року до кінця 80-х років XX ст., характеризувався тим, що у зв'язку з істотним переглядом державної політики на селі, особливо з переходом до непу, питання про проблеми організації сільськогосподарського виробництва в селянських господарствах, про необхідність вдосконалення землеробської техніки набуло в Радянській державі особливої гостроти і значення. Протягом 1920-х років селянська тематика, в тому числі й питання історичного розвитку землеробського реманенту, не сходили зі сторінок періодичної преси, жваве дебатовалися в публічних доповідях, незмінно ставилися на порядок денний всіляких господарських з'їздів і нарад. При цьому, у працях більшості дослідників 1920-х років, зокрема Ю.О. Вейса [3], П. Вовка [4], Гайстера [5], Б.О. Зінгера [10] та ін. пореформена еволюція матеріально-технічної бази сільського господарства аналізувалися в загальному контексті розвитку аграрних відносин в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Так, завідувач кафедри машин Воронежського сільськогосподарського інституту академік Ю.О. Вейс дослідив технічну еволюцію та конструктивні особливості основних видів землеробських знарядь і машин [3]. Дослідники П. М. Белянчиков [1], В. Бензин [2] та П. Вовк [4] вивчали історичний досвід розвитку виробництва землеробського реманенту у другій половині XIX – на початку XX ст. з метою його вдосконалення. В Москві та Петрограді (Ленінграді) в роки непу вийшли у світ кілька книг та брошур викладача Стебутовських сільськогосподарських курсів К.І. Дебу – найавторитетнішого в країні спеціаліста з сільськогосподарського машинознавства і сільськогосподарських технологій [8]. В ці ж роки в Москві вийшли у світ дві книги професора О.О. Рибнікова – найавторитетнішого в країні спеціаліста з історії кустарного виробництва землеробського реманенту [23; 24]. Саме їм належить пріоритет в постановці питання про нагальну потребу розроблення наукової методології історичного дослідження всіх аспектів історії сільськогосподарського машинобудування в пореформеній Російській імперії.

Протягом 1920-х років історія розвитку землеробського реманенту в Україні остаточно стала важливою складовою української та ро-

сійської фольклористики. Зокрема це демонстрували праці етнографа Д.К. Зеленіна, до якого влада відносилась дуже лояльно. В 1925 році Д.К. Зеленін став професором кафедри етнографії східних слов'ян Ленінградського університету, пізніше став членом-кореспондентом АН СРСР, академіком Болгарської Академії наук, був нагороджений орденом Трудового червоного прапора. В 1927 р. в Німеччині німецькою мовою була уперше видана його книга з східнослов'янської етнографії, визнана зараз в усьому світі. Це перший узагальнюючий виклад етнографії росіян, українців і білорусів, в якому значне місце було відведено аналізу історичного розвитку землеробського реманенту [11].

За часів непу в Україні проявився значний інтерес до вивчення такого важливого, але недостатньо дослідженого раніше аспекту проблеми, як історичний досвід кооперування в галузі забезпечення селянства сільськогосподарським реманентом та кооперативних форм його використання. Але із завершенням у радянській історії періоду непу наукове вивчення дорадянської еволюції матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва опинилися фактично під суворою забороною держави. У 1937 р. було репресовано Д.Д. Арцибашева, який на той час залишався найавторитетнішим дослідником, автором популярних на той час аналітичних робіт і навчальних посібників з проблем виробництва і використання сільськогосподарських машин і знарядь. Він працював професором на кафедрі сільськогосподарського машинознавства Таврійського університету, а з 1930 по 1931 р. – професором Харківського сільськогосподарського інституту.

Розвиток наукової думки з обраної теми в умовах сталінської тоталітарної системи характеризувався тим, що з початком масової колективізації селянського господарства кількість праць, присвячених історії дорадянського виробництва та використання сільськогосподарського реманенту різко зменшилась, а їх автори принципово змінили підхід до дослідження проблеми. Протягом цього періоду вивчалися лише деякі аспекти історії виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст., а автори у своїх висновках фактично не виходили за межі, окреслені “Коротким курсом історії ВКП (б)”. Зокрема, такі автори як О.С. Карнаухова, Я.О. Роках, М.О. Рубач та ін. дорадянську історію матеріально-технічної бази сільського господарства розглядали переважно через призму класової боротьби, як цього вимагала офіційна ідеологія. В цілому 1930-ті та перша половина 1940-х років, по суті випали з процесу наукового

вивчення історії виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст.

Лише протягом другої половини 1940-х – першої половини 1950-х рр. спостерігалися перші кроки у відновленні дослідження нашої проблеми, але вже виключно на засадах марксистської формаційної методології. В цей час були опубліковані роботи П.І. Лященко [17] та П.О. Хромова [28; 30], які виявилися помітною подією у науковому житті країни, стали початком дійсно наукового вивчення місця й ролі сільськогосподарського реманенту в розвитку дорадянського сільського господарства. Історики-аграрники також значно більше уваги стали приділяти вивченню історії знарядь праці селянського господарства. У працях М.Л. Рубінштейна [22] та інших наводився деякий матеріал про виробництво землеробських знарядь праці.

Розвиток наукової думки з обраної теми, який проходив від середини 50-х рр. до кінця 80-х рр. XX ст., став періодом швидкого відродження в історичній науці інтересу до дослідження історичного розвитку сільськогосподарського реманенту, його виробництва, використання та у цілому до еволюції матеріально-технічної бази сільського господарства Російської імперії у другій половині XIX - початку XX ст. Для праць цього періоду були характерні такі, позитивні зміни як поступове витіснення цитатно-ілюстративного стилю викладення матеріалу, значно розширилася джерельна база, з'явилася певна новизна в методологічних підходах. Саме в цей період, наукові роботи стали поступово позбуватися певних історичних догм. Завдяки зусиллям А.А. Зворикіна [9], Б.М. Кедрова [13], І.Я. Конфедератова [15], М.І. Осьмова, В.І. Чернишова, С.В. Шухардіна [12] та ін. вчених, які належали до школи дослідників історії техніки та технологій, на сторінках історичних журналів і збірників була розпочата широка дискусія з приводу проблеми періодизації історії вітчизняної ґрунтообробної техніки. Зокрема, О.О. Зворикін який стверджував, що удосконалення знарядь обробітку ґрунту проходило паралельно еволюція землеробства. Наполягав що, якщо виникнення землеробства вважається першою господарською революцією людства, то введення обробітку ґрунту в практику вирощування рослин є першою революцією в землеробстві [9]. Проблема періодизації історії ґрунтообробної техніки викликали значний інтерес і жваву полеміку серед істориків. Проте й до тепер вона однозначно не вирішена. Нині у вітчизняних наукових дослідженнях існують різні міркування щодо

принципів періодизації історії виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст.

Період другої половини 1950 – 1980-х років став періодом коли до поглибленого вивчення окремих аспектів історичної еволюції сільськогосподарського реманенту в другій половині XIX – на початку XX ст. рішучо звернулися також такі авторитетні дослідники, як М.М. Коваленко [14], Ф.С. Крохалев [23], Л.Г. Мельник [18], О.О. Нестеренко [20] та інші. Спільною важливою рисою цих досліджень було значне розширення джерельної бази. За післявоєнні десятиріччя вітчизняними істориками були підняті і вивчені цілі шари нових архівних фондів. Особливо багато документів було одержано з матеріалів різноманітних урядових установ.

Проте, у наукових працях другої половини 1950 – 1980-х років історія виробництва сільськогосподарського реманенту та забезпечення ним поміщицьких і селянських господарств Російської імперії протягом другої половини XIX – початку XX ст. поки ще не стали об'єктом спеціального дослідження й розглядалися мимохідь при вирішенні загальних питань генези і розвитку аграрних відносин в Україні та Росії. Про те, що історія землеробського реманенту поки що залишається «відсталою ділянкою роботи» зазначалось на щорічній сесії аграрників-істориків у 1962 р., робився висновок, що «на жаль, в нашій історіографії увага до історії продуктивних сил в сільському господарстві явно недостатня». Симпозіум з аграрної етнографії та секція матеріальної культури VII Міжнародного конгресу антропологів і етнографів, що відбувся у 1964 р. в Москві, одноставно прийняли рекомендації вченим негайно посилити вивчення історичного розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства, в тому числі й землеробського реманенту. В відповідь на ці заклики науковців і суспільства в Україні та Росії з'явилася ціла серія нових робіт П.П. Теличука та О.М. Анфімова. В їхніх роботах, на загальному тлі еволюції аграрних відносин, розглядалася й матеріально-технічна база сільського господарства, значна увага приділялася аналізу виробництва землеробського реманенту, було показано розвиток його окремих видів в окремих регіонах Російської імперії [27].

Інтерес до історії виробництва землеробських знарядь як одної з ділянок матеріальної народної культури пореформеної Російської імперії значно зріс й серед етнографів. Своєрідним узагальненням накопиченого досвіду і прийомів вивчення теми і разом з тим підсумком власних багатолітніх досліджень історії традиційного землеробського реманенту в Наддніпрянській

Україні стала монографія українського історика та етнографа В.Ф. Горленко «Нариси з історії української етнографії», яку побачив світ у 1964 році. Проте дослідник, присвятивши свою роботу вивченню багатьох складових української етнографії, питанню історії виробництва землеробського реманенту в дорадянську добу торкнувся побіжно, назвавши тільки окремі аспекти проблеми [6].

На цьому історіографічному фоні істотно вирізнялася монографія В.Ф. Горленко, І.Д. Бойко та О.С. Куницького, присвячена вивченню розвитку української народної землеробської техніки, яка була надрукована в 1971 р. Вона з'явилася в результаті багаторічної копіткої роботи дослідницької групи «Сільськогосподарська техніка» відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М.Т. Рильського АН УРСР до складу якої входили ст. наукові співробітники інституту В.Ф. Горленко (керівник групи), О.С. Куницький, М.Г. Кияниця, Л.Ф. Артюх та лаборант Г.М. Захарова. Починаючи з 1964 р., ця дослідницька група працювала над створенням історико-етнографічного атласу України. Монографія, написана ними на основі вивчення письмових джерел, опрацювання музейних колекцій та експедиційних матеріалів, зібраних групою «Сільськогосподарська техніка» у зв'язку з роботою над історико-етнографічним атласом, стала одним з кращих за радянських часів дослідженням, що впритул наближалось до нашої проблеми [7].

Серед радянських істориків значний внесок у вивчення нашої проблеми зробили М.П. Першин, І.О. Гуржій, М.А. Рубач, В.О. Голобуцький, М.Н. Лещенко, Р.Д. Лях, В.П. Теплицький, П.П. Теличук та ін. В їхніх роботах частково розглядалася матеріально-технічна база сільського господарства дорадянського періоду, значна увага приділялася аналізу забезпечення землеробським реманентом селянських і поміщицьких господарств, було показано розвиток окремих видів хліборобської техніки. Про те, що праобразом кінних плугів з низьким передком послужив широко розповсюджений стародавній південноросійський плуг, про те, що він був пристосований для роботи в упряжці трьох пар волів й про те, що різновидністю південноросійського плугу став плуг-сабан, який був дещо менших розмірів і працював в упряжці з 4-6 кіньми довели в своїх працях С.П. Павлюк [21] та П.І. Мінін [19]. Вони довели що, плуги з низьким «російським» передком були створені на базі південноросійського плугу і сабана.

Особливою глибиною теоретично-методологічного підходу до техніко-технологічних процесів і фундаментальністю джерельної основи були відзначені монографії С.М. Скорнякова. Він по-новому висвітлює найскладніші проблеми аграрно-технічного розвитку окремих регіонів Російської імперії, в тому числі, частково, й індустріальне та кустарне виробництво сільсько-господарського реманенту в другій половині XIX – на початку XX ст. Саме Скорнякову вдалося розкрити технологічну сутність оранки, яка полягає в тому, що ґрунтовий пласт за допомогою плужної полиці обертаючись зміщується в бік і вкладається в сусідню борозну. При цьому відбувалося не тільки розпушення орного шару ґрунту, тобто збільшення проміжків між окремими частинками, а й інтенсивне перемішування ґрунтових частинок між собою, провітрювання орного шару [26 та ін.].

Різні аспекти історичного розвитку ґрунтообробної техніки в світовому просторі, в тому числі розвитку виробництва сільсько-господарського реманенту в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. була значно конкретизована у ряді монографічних праць історика Ю.О. Краснова. В монографії Ю.О. Краснова з історії давніх орних знарядь, яка вийшла в 1975 р. переконливо доводилося велике загальноісторичне значення вивчення історії землеробського знаряддя. Автор писав, що “якщо мати на увазі, що основою всіх світових цивілізацій було саме землеробство, що культурні досягнення давніх слов’ян у кінцевому результаті зобов’язані праці орача, що обробляв землю ралом, сохою чи плугом, то не важко уявити собі й величезне загальноісторичне значення цієї проблеми” [16, с. 5].

В історіографії робилися спроби розробити універсальну періодизацію історичного розвитку сільськогосподарського реманенту. У 1994 р. така спроба була зроблена істориком В.А. Сакуном, який за основу періодизації розвитку ґрунтообробної техніки взяв наступні фактори: вид енергії, що використовувалася при обробі ґрунту (біологічна енергія людини, біологічна енергія тварин, теплова енергія палива); ступень розвитку способів виробництва; конструкційний матеріал, що застосовувався при виготовленні ґрунтообробної техніки; технологія обробки цього металу; системи землеробства; ступень пізнання природи (накопичення наукових знань із землеробства) [25]. Однак ця теорія не має однозначного закінченого вигляду через відсутність критерію оцінки якісних переходів, а тому є дискусійною серед дослідників виробництва землеробської техніки в Російській

імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Історіографія радянської доби зробила значний крок вперед у вивченні виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Разом з тим, всі роботи цього періоду були в руслі марксистсько-ленінського вчення і під жорстким ідеологічним контролем, що значно ускладнювало об’єктивне вивчення означеної проблеми. Ідеологічним тиском вимагав розглядати розвиток матеріально-технічної бази селянського господарства дорадянської доби переважно в негативному плані.

Пострадянський етап в розвитку історіографії проблеми, який розпочався на початку 1990-х років, характеризується спробами істориків вивчати історію виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. опираючись на нові методологічні принципи і підходи. В пострадянський час вивчення історичної еволюції землеробської техніки значно посилилось. Українські й російські історики, застосовуючи в своїх дослідженнях новітні методи історичного дослідження, почали подавати все більше об’єктивних відомостей про виробництво та вдосконалення землеробських знарядь, при характеристиці продуктивних сил пореформеної Російської імперії.

Протягом останнього десятиріччя XX – першого десятиріччя XXI ст. в історіографії неодноразово з’являлися нові праці, що містили в собі в основному загальні висновки з проблем історії виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. До найбільш важливих досліджень останніх десятиріч також належать кілька робіт З.А. Шквири безпосередньо присвячених вивченню окремих аспектів нашої проблеми. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який, в основному, дозволяє оцінити масштаби виробництва землеробських знарядь і техніки у Російській імперії протягом другої половини XIX – на початку XX ст. При цьому авторка спиралася на сучасні теоретичні та методологічні положення української історичної науки [30].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши радянську та пострадянську історіографію з теми дослідження, можна зробити висновок, що праці попередників не розставили однозначних акцентів у питанні розвитку виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., а лише окреслили коло невирішених проблем. Таким чином, можна

констатувати, що, з одного боку, зроблений нами аналіз літератури дозволяє з достатньою підставою стверджувати про відсутність комплексного дослідження нашої проблеми, з другого боку, в цілому в українській та російській історичній літературі створена достатня опорна база для подальшого ґрунтовного вивчення історичного розвитку виробництва землеробської техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белянчиков П.М. Типы сельско-хозяйственных самоходо́в германской промышленности / П.М. Белянчиков // Труды ГОСплана. К вопросу механизации сельского хозяйства. Государственная общеплановая комиссия совета труда и обороны СССР. – М.: Гос. изд-во, 1923. – Вып. 4. – С. 124-133.
2. Бензин В. Моторная вспашка, как средство в борьбе с голодом в России / В. Бензин. – Прага, Б./и., 1921. – 22 с.
3. Вейс Ю.А. Курс сельскохозяйственного машиноведения / Ю.А. Вейс. – М.-Л.: Сельколхозгиз, 1931. – 516 с.
4. Вовк П. Дослідження сільськогосподарських машин на Україні / П. Вовк // Сільськогосподарська машина: Наук.-техн. вісник. – К.: Держ. вид-во України, 1927. – № 1/6. – С. 34-36.
5. Гайстер А. Сельское хозяйство капиталистической России (от реформы 1861 г. до революции 1905 г.) / А. Гайстер. – М.: Гос. изд-во, 1928. – 226 с.
6. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії / В.Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1964. – 150 с.
7. Горленко В.Ф. Народна землеробська техніка українців. (Істрико-етнографічна монографія) / В.Ф. Горленко, І.Д. Бойко, О.С. Куницький. – К.: Наукова думка, 1971. – 164 с.
8. Дебу К.И. Сельскохозяйственные машины и орудия / Константин Ипполитович Дебу. – Петроград-Москва: Мысль, 1923. – 172 с.
9. Зворыкин А.А. О некоторых вопросах периодизации истории естествознания и техники / А.А. Зворыкин // Вопросы истории естествознания и техники. – 1957. – Вып. 4. – С. 153-168.
10. Зингер Б.А. Движение населения в Змиевском уезде за десятилетие 1892-1901 гг. / Б.А. Зингер. – Харьков: Тип. «Печатное дело», 1904. – 60 с.
11. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Дмитрий Константинович Зеленин. – М.: Наука, 1991. – 511 с.
12. История техники / А.А.Зворыкин, Н.И.Осьмова, В.И.Чернышев, С.В.Шухардин. – М.: Изд-во социально-эконом. лит., 1962. – 772 с.
13. Кедров Б.М. О методологических вопросах истории естествознания и техники / Б.М. Кедров. – М., 1965. – Вып. 18. – 34 с.
14. Коваленко Н.Н. Сельскохозяйственное машиностроение / Н.Н. Коваленко // Технический прогресс в машиностроении УССР. – К., 1967. – С. 208-228.
15. Конфедератов И.Я. К вопросу о периодизации истории техники / И.Я. Конфедератов // Вопросы истории естествознания и техники. – 1958. – С. 140-152.
16. Краснов Ю.А. Древнейшие упряжные пахотные орудия / Ю.А. Краснов. – М.: Наука, 1975. – 184 с.
17. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т.2. Капитализм / П.И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1950. – 736 с.
18. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIXст. / Л.Г. Мельник. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 240 с.
19. Минин П.И. Отечественные сельскохозяйственные машины и орудия на выставках в России / П.И. Минин // Труды института истории естествознания и техники. Том 8: История машиностроения и транспорта. – М.: Из-во Академии наук СССР, 1956. – 260 с.
20. Нестеренко А.А. Развитие промышленности на Украине. Ч.1. Ремесло и мануфактура / А.А. Нестеренко – К.: Изд-во АН УССР, 1959. – 495 с.
21. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С.П. Павлюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 224 с.
22. Рубинштейн Н.Л. О мелкотоварном производстве и развитии капитализма в России XIX в. / Н.Л. Рубинштейн // История СССР. – 1962. – № 4. – С. 66-86.
23. Рыбников А.А. Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении народного хозяйства / А.А. Рыбников. – М.: Тип. т-ва «Коп. изд.», 1922. – 52 с.
24. Рыбников А.А. Мелкая промышленность России. Сельская ремесленно-кустарная промышленность до войны / А.А. Рыбников. – М.: Новая деревня, 1923. – 118 с.
25. Сакун В.А. Закономерности развития мобильной сельскохозяйственной техники / В.А. Сакун. – М.: Колос, 1994. – 159 с.
26. Скорняков С.М. От шумеров до наших дней: очерк истории развития земледелия /

- С.М. Скорняков. – М.: Россельхозиздат, 1977. – 271 с.
27. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 189 с.
28. Хромов П.А. Динамика производительных сил России в период капитализма (1861 - 1917 гг.) / П.А. Хромов // Политическая экономия: Сб. статей. - М.: Изд-во МГУ, 1947. - С. 159 – 210.
29. Хромов П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России / П.А. Хромов. – М.: Высшая шк., 1982. – 240 с.
30. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX - XX веках: 1800-1917 гг. / П.А. Хромов. – М.: Госполитиздат, 1950. – 552 с.
31. Шквира З.А. Історія плуга в Україні в XIX – на початку XIX століття: дис... канд. ист. наук: 07.00.07. / Зінаїда Андріївна Шквира. – К., 2002. – 260 с.